

PAVEL FLORENSKI

# Polkuja ja tihentymiä<sup>1</sup>

**K**irjoittaja ei ole oman teoksensa luotettavin tulkitsija, ja usein kuka hyvänsä tarkka lukija pystyy sanomaan paremmin kuin hän itse, mitä hän on kirjoittanut. Niin hänen itsensä kuin lukijankin on lähestyttävä kirjaa *ulkopuolelta*, ja ensin kirjoittajan on unohdettava mahdollisimman tarkasti kokemansa ilo ja innostus ja niitä saattelevat ajatukset. Silloin, kun kirjoittaja on kaiken voitavansa tehtyään saanut teoksensa valmiiksi, on häneltä turha pyytää, että hän vastaavalla tavalla toisi esiin, mikä hänen viestinsä on. On myös mutkikasta selittää parilla sanalla sellaista, jonka esittämiseen kirjoittaja on omasta mielestään tarvinnut ehdottomasti satoja sivuja: tulkitkoon sivuja niiden tuomari – lukija.

Jos onkin hyödytöntä tiedustella kirjoittajalta, mikä hänen kirjansa *ajatus* on, niin ehkä ei ole tarkoituksellista kysyä hänen tuntemuksistaan silloin, kun kirja on muotoutumassa. Miten hän kokee sisäisesti luomisvoimat, jotka antavat muodon kirjalliselle kokonaisuudokselle, ja voimat, jotka etsivät ulospäisyä tullakseen ilmaistuksi? Mutta alkuvoimia tavoittelevat sanat voivat olla niin epäselviä, ettei ulkopuolinen katse lainkaan erota niiden hämärää kajoa. Kirjan kirjoittaja ei niinkään kerro sisällöstä, hän hahmottelee ajatuksellisia painotuksia ja tuo näin selvemmin esiin rytmin kuvioissa, jotka kirjassa luovat muotoa.

Myös kirjoittaja, joka liikkuu ajattelun vedenjakajilla,

pitää hyödyllisenä kertoa, millaisia tuntemuksia kirjoittaminen hänessä synnyttää.

Nämä sanat kuvaavat hyvin hänen kirjoitustaan: ... *yhtenäinen* suunnitelma ei ole lyönyt sitä lopullisesti lukkoon eikä se ole mikään lujasti yhteen hitsattu esitys vaan paremminkin sarjakukinto, jopa useita sarjakukintoja, jotka koostuvat usein vasta hahmollaan olevista kysymyksistä vailla täydellisiä vastauksia. Ne kytkeytyvät toisiinsa aivan toisin kuin loogisissa kaavioissa: ne vuorottelevat kuten soittimet, soinnut ja toistot musiikissa.

Siinä ovat mielen liikkeissä ja ajatuksissa

”... pulppuavat ryöpyt,  
ja niiden kehtolaulu  
ja niiden kohiseva purkautuminen maasta,”<sup>2</sup>

siinä syntymässä oleva ajatus kuplii kiihkeästi, muttei ole vielä murtautunut itselleen mitään tiettyä kulkureittiä.

Eri ajatusten väliset kytkökset ovat orgaanisia ja hyvin olennaisia. Silti ne on hahmoteltu vain kevyesti monituisin mutta ohuin viivoin, ja toisinaan ne on muotoiltu kysymyksiksi. Nämä puoliksi tuntemattomat ja puoliksi ratkaistut kytkökset *eivät* ole abstraktin rakennelman teräsrunkoja ja palkkeja, vaan lukemattomien kuitujen muodostamia kimppuja, lukemattomia säikeitä ja hämähäkinverkkoja, jotka eivät kulje vain yhdestä ajatuksesta

lähimpään seuraavaan ajatukseen; ne kulkevat moniin ajatuksiin ja aina edelleen saavuttaen niin kaikki muut ajatukset. Tällaisen ajatuskudelman rakenne ei ole lineaarinen ja ketjumainen, se on verkkomainen. Lukematomat erilliset ajatukselliset solmukohtat muodostavat pareja siten, että verkossa voi valita minkä tahansa lähtöpisteen, kulkea sitten vapaasti valitsemaansa ympyrämäistä kiertoreittiä ja kerätä matkan varrelta muita ajatuksia, yhdistellä niitä lähes mielivaltaisesti ja palata lopuksi takaisin lähtöpisteeseen. Riemannin avaruudessa jokainen viiva palaa lähtöpisteeseen, kuten kuljettaessa suoraviivaisesti pallon pinnalla. Samaan tapaan ajatuksia esitetään tässäkin *ympyrämäisesti* ja edetään eri teitä pitkin, kunnes palataan näin kerta toisensa jälkeen takaisin alkuperäiseen mietelmään. Ajatuksellisten kytkösten moninaisuus ja monimuotoisuus tekevät kudoksesta *sekä* lujan *että* taipuisan, siitä tulee repeämätön, ja samalla se sopeutuu itse kunkin vaatimukseen ja itse kunkin yksilölliseen mielenlaatuun. Eikä tässä kaikki, sillä verkkoamista kudosta tutkiskeltaessa kaikki erillisten solmukohtien väliset suhteet eivät heti näy, eivät myöskään *kaikki* mahdolliset ajatustihentymien väliset kytkennät. Odottamatta paljastuukin *uusia* polkuja keskuksesta toiseen, polkuja, jotka ovat jo rakentuneet verkkoon, vaikka ajattelija *ei ole* niitä selkeästi tavoitellutkaan.

Ympyrämäistä ajattelutapaa ja mietiskelymenetelmää kutsutaan jostakin syystä itämaiseksi. Englantilainen ajattelu lähestyy sitä enemmän kuin monet muut, ja saksalainen jää siitä paljon kauemmas, vaikka todisteena päinvastaisesta voitaisiin mainita muun muassa Goethe, Hoffmann, Novalis, Baader, Schelling, Böhme ja Paracelsus. Joka tapauksessa ranskalainen ja yleensä romaaninen ajattelutapa on sille syvästi vieras. Olisi täysin turhaa toivoa, että käsillä olevasta kirjasta löytyisi *esprit de système*<sup>3</sup>. Lukija ei löydä tästä mitään *systemeä*, ja alköön hän pyytäkö sitä: jos systeemihenki on hänelle itse ajatusta kalliimpi, hänen olisi viisainta panna kirja heti pois käsistään. Toistamme todellakin Wackenroderin sanat:

”Se, joka uskoo johonkin systeemiin, on karkottanut sydämeästään rakkauden! Suvaitsemattomuus on paljon siedettävämpää tunteessa kuin järjessä: *taikausko* on aina parempi kuin *systeemi-usko* – 'Aberglaube ist besser, als Systemglaube.'<sup>4</sup>

Kirjassa ei tosiaan anneta mitään systeemiä, sen sijaan esitetään paljon kysymyksiä ajattelun *alkujuurilta*. Ensimmäisten intuitiivisten maailmaa koskevien filosofisten ajatusten äärellä ilmaantuu aluksi kuohunnaa, pyörteitä, kiertoliikkeitä ja vedenjakajia. Niille ei ole ominaista rationaalinen suunnitelmallisuus, ja olisi valheellista naamioida ne systeemiksi – ehkäpä systeemi on yleensäkin aina pelkkä *vaticinium post eventum*<sup>5</sup>, ajattelutapahtumasta tiedottamista vasta jälkikäteen. Näillä ajattelun kuohunnoilla ei ole järjestystä noudattavaa jakaamaa, eikä niitä voi laskea yhteen, vaan ne ovat

”... kehtolaulu  
ja kohiseva purkautuminen maasta,”

siis jotakin, mikä on ehdottoman välttämätöntä, sillä siinä ovat itse olennaiset elämänlähteet.

Myöhemmin ne kovettuvat lujiksi teeseiksi – esiin nousevia ajattelun pyörteitä tulee tutkia sellaisina kuin ne todella *ovat* eli välittöminä heijastuksina, spontaanina *esitieteenä* ja *esisysteeminä*. Ilman opasteita ajattelun alkulähteille, *esiajattelun* syvyksiin, sinne, mistä ajattelu purkautuu, ei voitaisi ymmärtää suuria systeemejä, emmekä voisi ymmärtää itseämme. Ehdotetun kaltaiset hahmotelmat voivat ehkä myöhemmin kasvaa kiinteämmiksi, lujemmiksi ja lineaarisemmiksi yhtymiksi, vaikkakin hintana on joidenkin niiden nyt elävien sidosten hiipuminen. Silti ajattelun alkukiehnalla on aina oleva *oma* arvonsa, ja siitä nousevat rinnastukset eivät menetä tulevaisuudessakaan tehtävänsä tiedon syntytekijöinä. No, olipa asia tulevaisuudessa miten tahansa, toistaiseksi meidän joka tapauksessa ei pidä mennä vetämään yhdistäviä ajatusväyliä sinne, missä ne eivät pyri esiin itsestään, vaikka polkujen piirtäminen olisi kieltämättä helpompaa ja houkuttelevampaa kuin rohkeutta kysyvä kokonaiskuvan jättäminen viimeistelemättömäksi alkuperäisine monine keskuksineen ja ilman perspektiiviä, ilman yksittäistä tarkastelupistettä, joka sotii todellista avaruutta vastaan<sup>6</sup>. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että kuva olisi *olennaisesti* vailla mitään järjestystä. Ajattelun järjestys imeytyy organisesti, mutta kirjoittajasta tuntuisi väkivaltaiselta elävää mieltä kohtaan ja filosofisesti epärehelliseltä *pakottaa* kaavamainen esitys sinne, missä se ei itsestään nouse hänen ymmärryksestään, kuten se ei ole noussut hänen aikalaistensaakaan ymmärtämyksestä. Ei tule *keksiä* mitä tahansa järjestystä...

Näin ollen kirja ei esitä yhtenäistä rakennelmaa, vaan kiinnittää vain *jotakin* solmukohtia konkreettisesti filosofisessa ymmärtämisessä, konkreettisesti metafysiikassa, joka on filosofista antropologiaa Goethen hengessä. Sitten kun syntyy se, mikä on kypsytynyt piilossa positivismin kuoren alla, voi paljastua, etteivät eräät ehdotetuista huomioista ole turhia. Edes likimääräiseen lopputulokseen on vielä hyvin paljon matkaa – jos antaudumme tässä heikkoudelle uskoa, että voisi olla täydellistä tietoa, jota ei enää voi ylittää. Tänään ei voida päätellä, millaisia yhdistelmiä tulevaisuudessa syntyy eri näkökohdista, jotka toistaiseksi eivät sovi loogisesti yhteen ja jotka ovat ikään kuin vieraita toisilleen. Tehtävämme on koota konkreettinen ajattelu huolellisesti ohjaamalla havaitsemamme alkuintuition vesipyörteet yhteiseen telakka-altaaseen ja pysyä näin uskollisena toisioille. Tämä kokoaminen johtaa tulevaisuudessa filosofiseen antropologiaan, ja silloin päätelmien ketju sulkeutuu tiukasti menneiden aikojen hopeanharmaan perimätiedon kanssa ja silloin ihmisten yhteinen kokemus osoitetaan täysin oikeaksi.

Siellä, missä kaavakuva ei ole loogisesti yhtenäinen, voidaan kuulla *toinen* yhtenäisyys. Siihen sisältyy verrattoman paljon enemmän yhteyksiä, ja se on aidosti sy-

## ”Kirjoittaja haluaa sanoa filosofiassa sen, mistä Venäjän kansan sielu laulaa.”

vempi kuin pinnalle aseteltu siloteltu suunnitelma, jonka pintakiilto peittää alleen sisäisten katkosten ja hajanaisten esitysten heikkoudet.

Sen rytmisen yhtenäisyys kuulostaa ajattelijan kovissa kaukaisten vaahtopäiden loiskeelta. Teemat etäännyvät ja palaavat, etäännyvät uudelleen ja palaavat taas, tällä tavoin kerta kerralta yhä voimistuen, rikastuen ja alati täyttyen uudella sisällöllä ja elämän eliksiirillä.

Teemat törmäilevät toisiinsa, tavoittelevat toisiaan ja työntävät pois toinen toistaan voidakseen sitten vaimennuttuaan tehdä tilaa *uusille* teemoille. Mutta uusissa teemoissa kaikuvat vanhat, jo olleet ja menneet. Syntyy aiemmin kuulumattomia, toisiinsa monin tavoin kietoutuneita kehitelmiä, jotka muistuttavat eliön kudosta sikäli, että ne ovat laadultaan erilaisia mutta muodostavat silti yhtenäisen ruumiin. Samoin teematkin ilmentävät yhteyksillään ja vuorottelullaan alkuperäistä mieltä dialektisesti. Kokonaisuuden rakentuessa osoittautuu, että jokainen teema kytkeytyy jokaiseen toiseen. Silloin teemat ottavat kollektiivisen vastuun toinen toisistaan, tapahtuu toinen toisiinsa tunkeutuvien teemojen rytmien keskeytyminen. Yksikään teemoista ei ole johtoasemassa, eikä niiden joukosta pidä etsiä kantaääitiä. Silloin teemat eivät tule jonossa yksi toisensa jälkeen niin, että kukin yksikkö johdettaisiin edellisestä *more geometrico*<sup>7</sup>. Se on samanmielisten yhteisö, jossa kaikki keskustelelevat kaikkien kanssa, oppivat toisiltaan ja pitävät yhdessä keskustelua yllä. Keskinäiset sidokset ovat monenkertaisia, eläviä ja orgaanisia toisin kuin muodolliset, laskettavissa ja pääteltävissä olevat sidokset rationaalisissa systeemeissä, joissa itse systeemi perustuu byrokraattiselle mekanismille ulkoisine ja heikkoine, mutta edeltä käsin tarkoin määriteltynä suhteineen. Tämän kirjoittaja sitä vastoin pyrkii monimuotoiseen ja monista lähestymistavoista koostuvaan ajattelun rytmiin, niin että kaikessa henkisi yksi ja sama hengitys: synarkia<sup>8</sup>.

Samankaltaista on myös venäläinen kansanlaulu<sup>9</sup>. Musiikissa on tähän mennessä havaittu kaksi moniäänistä tyylilajia: uuden ajan *homofonia* eli harmoninen tyyli,

jossa on muita hallitsevampi päämelodiaa laulava ääni, sekä keskiaikainen *polyfonia* eli kontrapunkti, jossa kaikki äänet ovat alisteisia toisilleen. Sinfonikot raivaavat tien kolmannellekin tyylilajille, joka olennaisilta osin edeltää polyfoniaa ja joka paljastuu omintakeisesti moniäänisessä venäläisessä kansanlaulussa. Adler nimesi tämän *heterofoniaksi*, joka on kaikkien äänten ja niiden yhdistelemisen vapautta, ja sen vastakohtana on äänten keskinäinen alisteisuus<sup>10</sup>. Heterofoniassa *ei ole* lopullisesti määrättyjä, muuttumattomia kuoron osia. Toistettaessa laulua uusilla sanoilla ilmaantuu joka kerta uusia versioita niin johtoäänellä kuin kuoroäänilläkin. Sen lisäksi kuoro aloittaa toistoissa usein eri kohdasta kuin aikaisemmin. Se ei aloita heti vaan satunnaisesta kohdasta, ja yhden tai useamman yksinlaulun aikana se ei hiljene ollenkaan. Yhtenäisyys saavutetaan ulkoisten rajoitusten sijasta esiintyjien keskinäisellä sisäisellä yhteisymmärryksellä. Jokainen improvisoi jonkin verran, muttei riko sillä kokonaisuutta, vaan sitoutuu siihen lujemmin, sillä yhtenäisyys syntyy *joikaisen* laulajan moninkertaisesta ja monimuotoisesta vaikutuksesta. Kuorolla säilyy täysi vapaus siirtyä kaikkien tai vain osan laulamasta samasta äänestä moniääniseen lauluun. Näin kansanmusiikki tavoittaa ehtymättömän tunteiden meren toisin kun kontrapunktiä noudattava jähmettynyt ja kiteytynyt gotiikka. Venäläisessä laulussa taas toteutuu se ”kuoron periaate”, jonka varaan slavofilit halusivat tukea venäläisen yhteiskunnan. Se on teokraattista synarkiaa, jonka vastakohtana on sekä länsieurooppalainen keskiaikainen legalismi<sup>11</sup> (kontrapunkti) että uuden ajan valistunut absolutismi – olkoon se sitten imperialismia tai demokratiaa – jota vastaa harmoninen tyyli<sup>12</sup>.

Kirjoittaja haluaa sanoa filosofiassa sen, mistä Venäjän kansan sielu laulaa<sup>13</sup>. Tässä ei ole *Summan*<sup>14</sup> muotoon kirjoitettua, toisilleen alisteisten filosofien käsitteiden järjestelmää eikä mitään virastosäädösten sanelemaa useiden alaisten kuuliaisuutta yhdelle käytännön tavoitteiden saavuttamiseksi. Sen sijaan koko ajatuskudoksen rakentuminen määräytyy vapaasti yhdistelemällä.

## ”Leikkiin ryhtyminen on tiedonhankkimisen menetelmä.”

Jos ajattelija ei aina voi käsitteellisesti selvittää tai ei voi heti löytää häntä tyydyttävää vastausta siihen, miksi tiettyssä kohdassa esiintyvät juuri tietyt havainnot ja juuri tietyt osat, se ei tarkoita, että hän haluaisi unohtaa nämä kysymykset tai siirtää ne toisaalle. Kunkin tietyn seikan perusteluna ei ole sen suhde lähimpään edeltävään ja välittömästi seuraavaan väitteeseen, vaan sen suhde *kokonaisuuteen*. Näin tapahtuu yleensä kaikkialla elävässä luonnossa, kun taas mekanismille on ominaista, että sen osat ovat riippuvaisia vain lähimmistä, siihen suoraan yhdistetyistä liitännäisistä.

”Voi, kieliopin luoja! Älä etsi runoistani polkuja, vaan etsi niiden tihentymiä.” Paul Claudel<sup>15</sup> antoi tällaisen avaimen runoutensa ymmärtämiseen, ja siitä on syytä pitää lujasti kiinni, jos tahtoo päästä sisään ajateluun, joka ei ole systeemin sanelemaa vaan orgaanista, puhutaan sitten vaikkapa Faradayn ja Maxwellin töistä, Pindaroksen oodeista tai kabbalistisesta *Loiston kirjasta*<sup>16</sup>. Jos orgaanisen ajattelun tuote vain on onnistunut, siitä voidaan oikeutetusti sanoa kuten Pindaroksen oodissa:

”Hän kulkee pitkin eri teitä kohti lopullista päämäärää, samanaikaisesti kaikista suunnista. Pääsemättä perille yhtä reittiä pitkin hän hylkää sen ja valitsee toisen, kaukaa toisaalta, mutta samaan suuntaan, niin että ajattelun keskiö näyttäisi sisältyvän laajaan ympyrään, jonka säteet pyrkivät kohti ajatusta sitä kuitenkaan saavuttamatta. Se antaa lukijankin ajatuksille saman pyrkimyksen, jonka hän itse koki todistamattoman läpi kulkiessaan, ja äkisti ainokainen aurinko välähtää kaikkien teiden päässä, ja sokaistuneessa tietoisuudessa tiet lakkaavat näyttämästä teiltä, ne ovatkin kirkkaan, keskellä palavan valon säteitä.”<sup>17</sup>

Kaiken ydin on tällaisen ajattelun objektiivisuus: tiedon kohde ei rakennu päättelyreiteistä ja todisteluista, ja sen vuoksi sitä ei myöskään voi tavoittaa niistä kuten subjektiivisessa ajattelussa. Päinvastoin itse tiedon kohde, vaikkakin analysoimattomana, on alun pitäen ajattelun tukena, ja polut piirtyvät kulkemaan tihentymistä

lähtien. Niitä voi olla lukematon määrä; siinä leikkiä tiedettävissä oleva todellisuus. Ajattelijalle kaikkein arvokkaimpia eivät ole nämä pilkahdukset, vaikka jonkinlainen leikki on välttämätöntä todellisuuden tietoiselle omaksumiselle ja todellisuuden *muodon* ymmärtämiselle. Leikkiin ryhtyminen on tiedonhankkimisen menetelmä. Kaikki metodi on rytmiä, kuten Novalis<sup>18</sup> sanoo, ja todellisuus saavutetaan siten, että henki sykkii yhteisessä rytmissä tiedettävän kanssa. Toisin sanoen tiedon menetelmän määrittelee *tiedettävä*, ja kirjan rakentuessa orgaanisesti myös kirjan aiheen orgaaninen muoto pääsee kuuluville. Siksi on vaikea rinnastaa kirjoitusta ja sen aihetta. Samaan tapaan musiikissa on vaikea selittää sanoin, mikä on tietyn teoksen aihe, eikä se lainkaan johdu musiikin muoto-ominaisuudesta, siis muodon ja sisällön vastakaisuudesta, vaan siitä, että niiden välinen sidos on niin kiinteä, että esitys lähtee *liikkeelle* välittömästi esityksen aiheesta, eikä näiden kahden välille voi sovitella mitään välittäviä sanoja.

Tässäkin pyritään samaan tapaan jäljittämään ajattelun lähteitä: aihetta tai tihentymien tihentymää edustaa itse orgaaninen ykseys tai *muoto*, Platonin ja Aristoteleen idealismin merkityksessä. Samoin on myös keskiaikaisessa realismissa ja Goethellä ja edelleen, toisesta näkökulmasta katsottuna, Schellingin konkreettisessa idealismissa tai Novaliksen maagisessa idealismissa ja, vielä toisesta näkökulmasta tarkasteltuna, myös oman aikamme vitalismissa ja niin edelleen. Tietenkään nämä eivät ole läheskään yksi ja sama aatevirtaus, mutta sellaiselle, joka on tottunut paneutumaan kirjoittamisen aikana ajattelua liikuttaviin voimiin, on ilman selityksiäkin ilmeistä, että edellä mainitut aatesuunnat tulevat ravituiksi samoilla laidunmailla ja kurottautuvat kohti samaa aurinkoa. Historian kuluessa aurinko on onnistunut kasvattamaan ehtymättömän ajattelijain *suvun*, ja vaikka tämä ajattelutapa toisinaan paloi komeassa kynttelikössä, niin toisinaan se taas piiloutui vainottuna salaoppina.

Edellä mainitut nimet ovat vain kyseisen filosofisen verenperinnön tunnetuimpia ja kunniakkaimpia edus-

tajia, mutta heidän kaltaisiaan voitaisiin luetella lukuisa joukko. Venäjällä suuntaus on saanut elinvoimansa ennen kaikkea Schellingistä, eivätkä muotoa puolustavat aikalaisemme olekaan vailla sukujuuria, sillä heidän tukenaan on venäläisten Schellingin seuraajien vahva ajatteluperinne<sup>19</sup>. Loppujen lopuksi kaikki aikamme ajattelu, niin yleinen kuin erikoistunutkin – psykologia, biologia, fysiikka ja matematiikka, puhumattakaan kirjallisuus- ja historiatieteestä –, suuntautuu kohti muotoa todellisuuden luovana periaatteena. Aatehistorioitsijalle on ilmiselvää, että analyttinen maailmankatsomus on joutunut kriisiin ja että Platonin, Aristoteleen, Goethen ja Schellingin sukupuu kukoistaa jälleen.

Tässä kirjassa liikutaan *muodon* kategorian liepeillä – sitä edustaa tihentymä. Kategoraa ei kuitenkaan tarkastella täydellisen käsitteellisenä ja valmiiksi asetettuna, vaan kuten sumua, joka nousee melko erilaisista maastoista. Silti eri alueita tarkastellaan hyvin huolellisesti – niin kuin etsittäisiin jotakin tietynlaista, ravinnoksi sopivaa. Kirjan tihentymiä ovat *luovuus* kielessä, tekniikassa tai elävien olentojen orgaanisessa rakentumisessa; eheys taideteoksen *olemuksena*; *henkilö* ja *nimi* taideteoksen *ontologisenä muotona* ja niin edelleen. Ne ovat *erilaisia* teemoja, mutta ne koskettelevat yhtä ja samaa. Niillä kaikilla on sama luja maaperä, jota *ilman* ajattelu ei ota enää askeltakaan tulevina aikoina pian meidän jälkeemme.

Kirjassa ei esitellä mitään määrättyä maailmankatsomusta, vaan ehdotetaan yhteistä maaperää erilaisille ajatteluvirtauksille, joita suodatetaan ja joita joudutaan vielä suodattamaan historiallisen tietoisuuden pinnan läpi, ja tällöin mainittujen kaltaiset ajatuskulut osoittautuvat välttämättömiksi.

Näistä vedenjakajista – *eheyden, muodon, luomisen* ja *elämän* ideoista – ajattelu virtaa uuteen historialliseen *aioniin*<sup>20</sup>.

[...]

## Dialektiikka<sup>21</sup>

### VIII

Tiede on kieli. Mistä sitten tulee yleisesti käyttämämme sana *selittää*? Jos tiede ei selitä, kuka ja mikä sitten selittää? Vai onko itse sana *selittää* tyhjä? Mutta voiko olla tyhjää sanaa? Voiko olla sanaa, joka ei tarkoita mitään? Eikö sana olekaan *Logos* – järjen toiminta ja ilmentymä? Jos lisäksi ”ajattelu on kieltä”, ei kai ole virhe sanoa käänteisesti ”kieli on ajattelua”? Ei varmastikaan.

Sana *selittää* on elävä, sillä se imee voimansa samasta elämänlähteestä kuin Tiede. Jos sana ei ole tyhjä – ja tyhjänä sana ei voi olla – niin silloin tiede kuvauksena ja tiede selityksenä eivät ole eri asioita, vaan yksi ja sama. Itse kuvaaminen on kuitenkin kieltä. *Selittää* siis ei voi olla mitään muuta kuin sanan *kuvata* modus. Selittäminen on kuvaamista, se on kuvaamista tiettyssä erityismerkityksessä. Tieteellisen selittämisen tunnistamme

kuvauksen tarkkuudesta, sen laajuudesta, läpikotaisuudesta ja yhtenäisyydestä. Selittävyys on vain kuvauksen ominaisuus; selittäminen ei ole muuta kuin tietynlaista kuvaamista, se on erityisen tiivistä, läpikotavaa ja keskittynyttä paneutumista, jossa vaivannäköä ei säästetä. Tiede on kieli, ja selitys Tieteessä on erityinen kielen muotti, sen erityisrakenteen ja tiivistymisaste. Nerous on huomiokykyä<sup>ii</sup>. Sitä paitsi jo kauan on ymmärretty, että selittämisen ydin on sen kattavuudessa ja kytköksissä. ”Hetimitä kun jokin tosiseikka on kaikilta puoliltaan tunnettu, juuri silloin se on selitetty, ja tieteen tehtävä on täytetty”<sup>iii</sup>, näin lohkaisi kovan kohtalon kokenut termodynamiikan perustaja Julius Robert von Mayer<sup>22</sup>. Jos kerran näin on, silloin selittäminen sanan tarkassa merkityksessä tarkoittaa ”antaa kaikinpuolinen selitys”, toisin sanoen ”kattaa tyhjentävästi kokonainen tai rajattu”.

### IX

Näin sirotaan aivan itsestään filosofiaa koskeva epätie-toisuus. Voi kysyä itseltään: jos filosofia ei selitä, mitä se sitten tekee? No, kyllähän se selittää, jos niin haluatte, vieläpä vain se yksin selittää sanan tarkassa merkityksessä, sillä se pyrkii yleiseen, yhtenäiseen ja *kaikinpuoliseen* tietoon todellisuudesta. Arkielämässä ymmärtäminen on irrallista ja sekavaa; siinä ei ole menetelmää, ei määrättyä tutkimuskohdetta eikä määrättyä näkökulmaa. Arkiajattelu sekoittaa kaikki tutkimuskohteet ja kaikki mahdolliset näkökulmat, vaihtaa mielivaltaisesti yhden kohteen toiseen ja siirtyy yhdestä näkökulmasta toiseen, ja tässä kaikessa liikkuvuudessaan ja määrittelemättömyydessään se jättää muistiinpanotkin tekemättä. Näin se kyllä hallitsee täysin monipuolisuudellaan, mutta siinä kaikessa ei ole järjestystä, ei muotoa eikä sen vuoksi myöskään itsearviointia. Siinä on kyllä *kaikki*, koko mahdollinen ajattelun rikkaus, mutta siitä on vaikea erotella mitään, ja kun on tarpeen nopeasti löytää jokin kohde tai aihe, ne jäävätkin tavoittamatta. Arkiajattelulle *kaikki* on jo selitetty, eikä se enempää enää tarvitse. Selitys on kuitenkin annettu *jossain* ja *joskus*, mutta tarkkaan ottaen *missä* ja *miten* – sen voi löytää vain sattumalta. Tällainen arkiymmärrys muistuttaa valtavaa kirjastoa, josta puuttuu niin luettelo kuin suunnitelmallinen sijoittelukin.

### X

Tiede kamppailee tätä metodittomuutta vastaan. Se hylkää joukon kohteita ja jättää jäljelle vain yhden tai rajoittuu suppeaan tiettyjen kohteiden piiriin ja puristaa siten maailmankatsomuksensa sallitut aiheet rautarengaaseen. Tiede kieltää ajattelun liikahtukset ja siirtymät asettamalla havaitsijalle rautaisen niskapidikkeen ja laput silmille. Tieteen menetelmänä on arkielämäntietomuksen siivilöiminen, niin että jäljelle jää vain tarkasti määrätty valikoima irtopalasia, ja sitten tiede julistaa kaiken muun sen alaan kuulumattomaksi ja niin ikään lain ulkopuoliseksi, ainakin *oman* lakinsa eli jonkin aivan tietyn erillistieteen lain ulkopuoliseksi. Jokainen erillis-



tiede tekee tämän valikoinnin ja ajattelun suitsimisen itselleen ominaisella tavalla. Yhden tieteen menetelmästä ei ole siltaa toisen menetelmään. Tieteenalat on leikattu irti toisistaan. Tieteiden välillä ei ole yhteyttä. Itse asiassa tämän vuoksi ei ole Tiedettä, vaan on vain useita tieteitä, jotka olennaisesti kieltävät toinen toisensa. Yksi seikka niitä kuitenkin yhdistää, nimittäin niiden keskinäinen torjunta. Niille on yhteistä ehdoton, metodologinen ja siten myös metodinen suvaitsemattomuus niitä aiheita ja perspektiivin keskittymiä kohtaan, jotka eivät vastaa kunkin tieteen tehtävänasettelua. [...]

## XI

[...] Myös filosofia on kieli, muttei vain *yksi* kuvaus vaan *joukko* kuvauksia, jotka palaavat toistensa luo. Filosofia on *draama*, sillä sen symbolit ovat liikkuvia. *Dialektiikka* kutsutaan kuvausta, joka vapaasti määrittelee itsensä kohti syvenevää näkemystä; näin draamakin on nähtävillä ilmestynyttä dialektiikkaa. Ahtaassa historiassa tiede pyrkii syvenemään, ja välttämättömyyden paineen alaisena se jää vaille sekä yhteyksiä että sisäistä yhtenäisyyttä, ja monin paikoin se vaihtaa myös näkökenttää. Sitä vastoin filosofia – määriteltyään alun perin itsensä liikkeeseen ja tehtyään juuri *liikkeestä* itselleen yhtenäisyyden periaatteen – luo elämän kulusta kokonaisuuden, ja ainoastaan filosofia on todella oikeutettu pitämään itseään elämän selittäjänä. Toistan vielä: *selittäminen* täydessä merkityksessä ei kuulu tieteelle, jonka näkökulmat ovat näennäisesti muuttumattomia ja jonka viittaukset, luokittelut, termit ja menetelmät jäävät illusorisiksi, vaan se kuuluu filosofialle, joka jatkuvasti sopeutuu ja omaksuu tiedon kohteen, sillä vain filosofia on valinnut menetelmäkseen dialektiikan.

## XII

Dialektiikka on todellisuuden koskettamista. Filosofi ei jäljitä itse luomiaan todellisuuden symboleja, vaan hän näyttää itse symbolit ja niiden syntymisen todellisuudesta. Hän ei opeta vaan *kokee* meidän edessämme todellisuutta. Dialektiikka on keskeytymätöntä todellisuuden *koettelemista*, jossa pyritään menemään syvemmälle todellisuuden toinen toistaan seuraaviin kerroksiin. Saarnaajan kirjan mukaan ”Silmä ei saa näkemisestä kylläänsä eikä korva täyttään kuulemisesta.” (vrt. Saarn. 1:8). Dialektiikka on kyltymätöntä todellisuuden tarkkailua ja sen sanojen kuuntelua. Tunkeutuessaan läpi subjektiivemme kuorien ja henkemme kuihtuvien kerrostumien filosofin ajatus on iäti kokeileva, sillä se työstää jatkuvasti symboleita, ei kuitenkaan symboleita *sellaisenaan*, vaan *itse* todellisuuden symboleina. Kun ne vielä värähtelevät elävinä, ne täyttävät oman tehtävänsä, mutta kuivuessaan ja kuollessaan ne putoavat kuin syksyn lehdet kullannarisestä elämän puusta, ja silloin ajatus tunkeutuu myös niiden läpi ja pääsee uuteen kosketukseen itse elämän kanssa, ja tämä toistuu yhä uudelleen ja uudelleen. Tiede tyytyy eristettyyn kokeeseen, ja rakennettuaan kaava-

kuvansa ja peiteltyään kokeen kaavallaan tiede työstää tätä verhoavaa kaavaa. Filosofia etsii koetta, joka loistaa ikuisesti, ja ajatus kulkee edestakaisin itsestä elämään ja elämästä uudelleen itseen. Tämä edestakainen liike on dialektiikka, filosofinen menetelmä. ”Kaikki metodi on rytmiä”, sanoo Novalis<sup>23</sup>, ja me lisäämme: kysymysten ja vastausten rytmiä. Mikään vastaus ei ole vihoviimeinen. Kun sitä verrataan todellisuuden kanssa, se herättää uuden kysymyksen, mutta edes vastaus tähän uuteen kysymykseen ei ole viimeinen. Platonin Sokrates lausuu:

”[Määrittelen ajattelun k]eskusteluksi, jota sielu käy tarkasteltavanaan olevasta asiasta oman itsensä kanssa. Huomaa kuitenkin, että en minä tiedä tätä mitä nyt selitän sinulle. Minusta vain tuntuu, että ajatellessaan sielu nimenomaan keskustelee, kyselee itseltään ja antaa vastauksia, myönteisiä ja kielteisiä. Kun se sitten joko vähitellen tai äkillisellä harppauksella pääsee johonkin tulokseen, saavuttaa itsensä kanssa yksimielisyyden eikä enää epäröi, sanomme sen muodostaneen käsityksen. Mielestäni siis käsityksen muodostaminen on keskustelua ja käsitys on toteamus, joka on lausuttu, ei kuitenkaan ääneen kenellekään toiselle vaan äänettömästi omalle itselle.”<sup>24</sup>

Toisessa dialogissa Vieras määrittelee vielä tarkemmin Theaitetokselle: ”Ajatus ja puhehan ovat samaa. Toiselle niistä, joka on sielun äänetöntä keskustelua itsensä kanssa, olemme vain antaneet nimen ajatus.” Alkukielellä se kuuluu: *oukoun dianoia men kai logos tauton: plēn ho men entos tēs psukhēs pros hautēn dialogos aneu phōnēs gignomenos tout’ auto hēmin epōnomasthe, dianoia.*<sup>25</sup> Näin filosofiassa ajattelu sykkii rytmimään kysymykset ja vastaukset, teesit ja vastateesit, nousut ja laskut. Sisään- ja uloshengitys, tuho ja luominen kutovat kirjavaa kangasta, jonka laskoksiin verhoutuvat ja jonka laskoksista paljastuvat salatun Isis-jumalattaren<sup>26</sup> ääriiviivat.

”In Lebensfluthen, im Thatensturm  
Wall’ ich auf und ab,  
Webe hin und her!  
Geburt und Grab,  
Ein ewiges Meer,  
Ein wechselnd Weben,  
Ein glühend Leben,  
So schaff’ ich am sausenden Webstuhl der Zeit,  
Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.”

”Elon vuossa, tointon tyrskyssä vaan / Minä aaltona uin,  
/ Puhun myrskyn suin; / Synty, hauta oon, / Meri pohjatoin,  
/ Yhä hehkuva virta, / Elon piukova pirta, / Ajan käärimä-puulle ma loimia luon, / Ja Herralle helskyten kangasta kuon.”<sup>27</sup>

Tiede ja Filosofia asettavat itselleen täysin vastakkaiset tehtävät paitsi pinnalla myös alkulähteillään. Itse maailmantunnot, jotka synnyttävät Tieteen ja Filosofian, ovat keskenään yhteen sovittamattomat, vaikka ne nousevat samasta iskusta, todellisuuden iskusta. Iskun yllättämänä Filosofia kokee itsessään liikkeen, sen terävän

uutuudentunteen, jota kutsumme ihmetyksenä, ja ha-  
vaittuaan sen vastaavan toiveitaan puolustaa sen elämää.  
Filosofia on hämmästyksen, itse järjestellyn ihmettelyn  
himentymätöntä väriloistoa. Tiede sitä vastoin ottaa  
todellisuuden iskun vastaan kiittämättömänä. Se ei näe  
todellisuudessa enkeliä, elämän viestintuoja, joka luo  
katseensa meidän itseyytemme aukon läpi, vaan kohtaa  
tämän iskun kuin vihamielisen tulokkaan, joka murtaa  
sen pysähtyneisyyden ja itsetyytyväisyyden. Jos erään  
kerran Tieteen täytyi puoliksi tahtomattaan hämmästyä,  
tämä ei tarkoita, että se tulkitsisi hämmästyksensä  
muuksi kuin onnettomaksi ennakoimattomuudeksi.  
Niin, ennakoimattomuuden se pyrkii jatkossa mahdol-  
lisuuksien mukaan ennakoimaan. Filosofian mottona  
on ikuisesti nuori ihmetys; Tieteelle hämöttävät Hora-  
tiusen sanat *nil admirari*<sup>xi</sup> – ”mikään ei hämmästyä”<sup>28</sup>.  
Siinä missä ensin mainittu etsii uudistumista kaikessa,  
mikä on muuttunut totunnaiseksi ja alkanut peittää to-  
dellisuuden elävää valoa, jälkimmäinen pyrkii vain lujit-  
tamaan niitä kaavoja ja kuvia, jotka eivät enää huolestuta  
ja jotka ovat itsestään selviä ja – kuolleita. Näin tämä vas-  
takkainasettelu saa ilmaisunsa kirjallisuudessa:

Filosofia	Tiede
Prinssi Hamlet: ”Horatio, taivaassa ja maass’ on paljoa, Jot’ ei sun järkioppis uneksikaan.” (Shakespeare: <i>Hamlet</i> .) <sup>29</sup>	Rouva Prostackova: ”Ivanuška, ystäväiseni, usko pois, että se, mitä et tiedä, on täysin tyhjänpäiväistä.” (Fonvizin: <i>Nedorosl</i> .) <sup>30</sup>
”Kaikki on salaisuutta.” (Dostojevski.)	Novosjolvov: ”Mutta onhan, Lev Nikolaevitš, elämässä jotakin salaista?” Tolstoi (painottaen ärtyneenä jokaista sanaa: ”Ei ole mitään sellaista, Mihail ystäväiseni, ei mitään.” (Novosjolvovin <sup>31</sup> ja Tolstoin keskustelu). <sup>xii</sup>

Prinssi Hamlet ja Dostojevski ilmaisevat sen järjen ma-  
jesteetillisen nöyryyden, jota ilman ei ole filosofiaa, kun  
taas rouva Prostackovan ja Leo Tolstoin sanoissa kuuluu  
Tieteen omahyväisyyden henki.

*Suomentanut Tiina Kartano*

## Alkuperäisviitteet & Kirjallisuus

- <sup>i</sup> Maks Mjuller, *Nauka o mysli* (The Science of Thought, 1887).  
Venäjännös V. V. Tšuiiko. ?, SPb. 1891. Luku 11, § 4, 61.  
<sup>ii</sup> Ranskalainen naturalisti Georges-Louis Leclerc Buffon (1707–  
1788) näki nerouden vain voimakkaanasteisena huomiokykynä.<sup>33</sup>  
<sup>iii</sup> Julius Robert von Mayer, *Mechanik der Wärme*. Stuttgart 1897,  
239.  
[...]  
<sup>xi</sup> Horatius, *Epistularum Liber*, 1, 6, 1.  
<sup>xii</sup> Suullinen keskustelu Mihail Novosjolvovin kanssa.

## Suomentajan huomautukset

- ”Polkuja ja tihentymä” on Florenskin alkusanat teokseen  
*U vodorazdelov mysli*, ”Ajattelun vedenjakajilla”.
- Fjodor Tjuttševin runon ”Järjettömyys” viimeinen säe: ”Kuvit-  
telee kuulevansa pulppuavat ryöpyt, / kuin kuulisi maanalaisten  
vesien virtaavan, / ja niiden kehtolaulun / ja niiden kohisevan  
purkautumisen maasta!” Fjodor Tjuttšev (1803–1873) oli  
venäläinen runoilija, joka toimi diplomaattina Münchenissä ja  
Torinossa. Hänen 1830-luvun runoissaan on voimakas saksalaisen  
romantiikan vaikutus – Münchenissä Tjuttšev ystäväystyi Heinen  
ja Schellingin kanssa.
- Esprit de système* (ransk.) – ”systeemihenki”.
- Allkuteoksen toimittajien igumeni Andronikin, Sergei  
Trybatšjovin *et al.* tehtävänä on ollut viimeistellä teos painokun-  
toon käsikirjoituksista yli 50 vuotta Florenskin kuoleman jälkeen.  
Heidän mukaansa Florenski viittaa teokseen Vakkenroder  
B. G., *Ob iskustve i hudožnikah: Razmyšlenija ošelnika, ljubitelja  
izjaštnogo*. ?, Moskva 1914, 65, viite 15, s. IX, joka on saksan-  
kielisessä tekstissä s. 58. Wilhelm Heinrich Wackenroder (1773–  
1798) oli saksalainen juristi ja kirjailija, joka Ludwig Tieckin  
kanssa oli perustamassa saksalaista romantiikkaa.
- Vaticinium post eventum* (lat.) – ”jälkikäteen ennustaminen”.
- Luvussa ”Käänteinen perspektiivi” Florenski argumentoi sitä  
käsitystä vastaan, että perspektiivioppi katoamispiteineen vastaisi  
luonnollisia avaruuden ominaisuuksia.
- More geometrico* (lat.) – ”geometriseen tapaan”.
- Johd. sanasta *synarkhia* (kreik.) – ”yhdessä johtaminen”, myös  
”suvereenisuus”.
- Toim. mukaan Florenski viittaa Juli Engelin artikkeliin  
”Velikorusskaja narodnaja pesnja” lehdessä *Russkie vedomosti*. 12  
marta, no. 58, 1910. Teksti on kritiikki teoksesta Jevgenija  
Linjova, *Velikorusskaja pesnja v narodnoi garmonizatsii*. 2. Laitos.  
?, SPb. 1909.
- Guido Adler (1855–1941) oli wieniläinen musiikkiteoreetikko, joka  
kirjoitti heterofoniasta mm. artikkelin ”Über Heterophonie”  
teokseen *Peters Jahrbuch*. Vol. 15, 1909, [17]–27.
- Legalismilla tarkoitetaan liioittelevaa laista kiinni pitämistä ja lain  
kirjaimen noudattamista. Kristillisessä teologiassa legalistisen opin  
mukaan pelastumisen ehtona on Jumalan lain noudattaminen ja  
hyvät teot. Vastakohta on *Sola Fide* -oppi, jonka mukaan pelastu-  
misessa on tärkeintä usko Jeesukseen Kristukseen.
- Toim. mukaan Florenski on vetänyt yli varhaisemman muotoilun  
käsikirjoituksessa, ilmeisesti ottaakseen huomioon sensuurin vaai-  
timukset vuonna 1922: ”Se on teokraattinen anarkismi tai venä-  
läinen ortodoksinen itsevaltius, jonka vastakohtana on teokraatti-  
nen legalismi...”
- Toim. mukaan Florenski on vetänyt yli varhaisemman muotoi-  
lun käsikirjoituksessa huomioidakseen sensuurin vaatimukset:  
”Mutta filosofiasa puhumme juuri siitä, mistä puhuu Pyhän  
Venäjänmaan sielu laulussaan ja uskossaan, että tsari on Jumalan  
antama isä ”Kristuksen paikalla”. Toisessa teoksessaan Florenski  
kirjoittaa: ”Asian ydin on siinä, että Venäjän kansan tietoisuudessa  
itsevaltius ei ole juridinen oikeus vaan itse Jumalan ilmentämä  
tosiasia; se on Jumalan armo, eikä ihmisten konventio. Näin  
ollen Tsaarin itsevaltius ei kuulu oikeudellisiin käsitteisiin, vaan  
se on uskonkappale, se sisältyy uskon alueeseen eikä se ole joh-  
dettavissa uskonnolle ulkoisista oletuksista, joiden tarkoituksena  
on olla yhteiskunnalle tai valtiolle hyödyksi.” *Okolo Homjakova:  
kritičeskie zametki*, Sergijev Posad 1916, 26.
- Kuten esimerkiksi Tuomas Akvinolaisen *Summa Theologiae*.
- Paul Claudel (1868–1955) oli ranskalainen runoilija, näytelmä-  
kirjailija ja diplomaatti. Florenski viittaa teokseen Maksimilian  
Vološin, Pol Klodel *Liki tvortšestva. Kniga pervaja*, SPb. 1914,  
118.
- Michael Faraday (1791–1867) oli englantilainen fyysikko ja  
kemisti. James Clerk Maxwell (1831–1879) oli skotlantilainen  
fyysikko. Pindaros (n. 522–443 eaa.) oli antiikin Kreikan Iyyrinen  
runoilija. *Loiston kirja eli Zohar* on kabbalan eli juutalaisen mys-  
tiikan tärkein teos.
- Florenski ilmoittaa lähteeksi Maksimilian Vološin *Liki tvortšestva.  
Kniga pervaja*, SPb. 1914, 118. Venäjältä suomentanut Tiina Kar-  
tano.
- ”Alle Methode ist Rythmus. Hat man den Rythmus der Welt

- weg – so hat man auch die Welt weg.” (Novalis, *Schriften. Die Werke Friedrich von Hardenbergs. Historisch-kritische Ausgabe. Band 3: Das philosophische Werk II*. Toim. von Paul Kluckhohn & Richard Samuel. Kohlhammer, Stuttgart 1965, 382.) ”Kaikki metodi on rytmiä. Jos kadottaa maailman rytmin, silloin kadottaa myös maailman.” (Novalis, *Fragmenteja*. Suom. Vesa Oittinen. Otava, Helsinki 1984, 104.) Florenski viittaa teokseen Novalis, *Fragmenty*. Ven. Grigori Pletnikov. Liren, Moskva 1914, 16. Florenski on lisännyt käsikirjoitukseen: ”Jokainen menetelmä on rytmi: se joka hallitsee maailman rytmiä, hallitsee maailmaa. Jokaisella ihmisellä on itselleen ominainen yksilöllinen rytmensä. Algebra on runoutta. Rytmien tajuaminen on neroutta.”
- 19 Toim. mukaan käsikirjoituksessa on merkintä: ”Venäläiset Schellingin seuraajat: 1. D. M. Vellanski (1774–1847) 2. M. G. Pavlov († 1840) 3. M. A. Maksimovitš (1804–1873) 4. A. D. Galahov (1807–[...]) 5. N. D. Kurljandtsev (1802–1835) 6. V. A. Androsov (1803–1841) 7. A. I. Galitš (1783–1848) 8. I. I. Davydov (1794–1866) (Po. 1863.) 9. N. I. Nadeždin (1804–1856) 10. V. F. Odojevski (1803–1869) 11. D. B. Venevitinov (1805–1827) 12. I. B. Kirejevski (1806–1856) 13. A. A. Jelağin [(1790–1846)] 14. M. P. Pogodin (1800–1875) 15. S. P. Ševyrev (1806–1864) 16. N. A. Polevoi (1796–1846) 17. K. A. Polevoi (1801–1867) 18. A. A. Grigorjev (1822–1864) 19. M. N. Karejev (1818–1887) 20. P. Ja. Tšadajev (1793–1836) (Po. 1794–1856.) 21. F. I. Tjutšev (1803–1873) 22. V. G. Belinski (1801–1848) 23. A. S. Homjakov (1804–1860) 24. I. G. Mihnevitiš (1809–1885) 25. arkkipiispa I. M. Skvortsov (1795–1863) 26. arkkipiispa F. F. Sidonski († 1873) 27. arkkipiispa F. A. Golubinski (1797–1854) 28. V. D. Kudrjajtsev (1828–1891) (Po. 1892.) 29. VI. S. Solovjov (1853–1900) 30. ruhtinas S. N. Trubetskoi (1862–1905) 31. S. N. Bulgakov [(1871–1944)] 32. Bjačš. Ivanov [(1866–1949)]”.
- 20 *Aiön* (kreik.) – ”aikakausi”, ”elämäntie”. Gnostilaisuudessa, johon Florenski oli perehtynyt, sana sai monia merkityksiä, kuten ”ikuinen olento”, ”ajanjakso”, ”ikuisuus” ja ”ikuinen valtakunta”.
- 21 ”Dialektiikka” on teoksen ”Ajattelun vedenjakajilla” luku IV.2. Se on suomennettu tähän osittain.
- 22 Julius Robert von Mayer (1814–1878) oli saksalainen lääkäri, fyysikko ja yksi termodynamiikan perustajista. Aikalaiset eivät arvostaneet Mayerin työn tuloksia. Hän ei kestänyt sitä, ja siksi hänet suljettiin mielisairaalaan kymmeneksi vuodeksi.
- 23 Ks. yllä huomautus 18.
- 24 *Theaitetos*, 189e–190a. Teoksessa Platon, *Teokset, osa 3*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Otava, Helsinki 1979, 325–326.
- 25 Platon, Sofisti, *Teokset 5*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Otava, Helsinki 1982, 263e, 73. Florenski viittaa kohtaan Platon, Sofisti. Teoksessa *Opera ex rec. Hirschigii, I*. Toim. R.B.Hirschig, A.F.Didot, Paris 1856, 263e, 199.
- 26 Isis oli muinaisessa Egyptissä palvottu äitiyden, luonnon, magian ja hedelmällisyyden jumalatar.
- 27 Näin Henri puhuu näytöksessä ”Yo”. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust, I*. Suom. Kaarlo Forsman. Söderström, Porvoo 1884, 21–22. Florenski viittaa venäjännöksen Gjote, Volfgang, *Faust*. ?, SPb. 1904, 21.
- 28 Quintus Horatius Flaccus (65 eaa.–8 eaa.) oli roomalainen runoilija.
- 29 William Shakespeare, *Hamlet*. 1. näytös, 5. kohtaus. Suom. Paavo Cajander. SKS, Helsinki 1879.
- 30 Denis Fonvizin, *Nedorosl* (”Keltanokka”). 4. näytös, 8. kohtaus. Denis Fonvizin (1744–1792) oli venäläinen näytelmäkirjailija.
- 31 Mihail Novosjolov (1864–1938) oli venäläinen teologi ja hengellisten kirjojen kirjoittaja. Vuonna 2000 hänet julistettiin pyhäksi Venäjän ortodoksisessa kirkossa.
- 32 Max Müller (1823–1900) oli saksalais-englantilainen filologi, joka kirjoitti yleisestä kielitieteestä, mytologiasta ja uskontotieteestä. Häntä pidetään yhtenä indologian perustajista. ”Kuitenkin jopa vielä sen jälkeen, kun filosofia ja filologia vakiinnuttivat tosiasian, että kieli on ajattelua ja ajattelu on kieltä, kului jokunen aika, ennen kuin tehtiin johtopäätös, että ihmisjärjen tosiasiallista historiallista kehitystä on tutkittava kielen historiassa. [...] Todelliset arkistot, joissa ja vain joissa voidaan tutkia myös ihmisjärjen kehitystä, ovat ytimeltään kielen arkistot, ja nämä arkistot ulottuvat katkeamattomana linjana viimeisimmästä ajatuksestamme aina ensimmäiseen esi-isämme lausumaan sanaan. Niihin ihmisjärki jätti meille sen, mitä voidaan kutsua sen aidoksi omaelämäkerraksi, jos me vain pystyisimme sen purkamaan.” Maks Mjuller, *Nauka o mysli* (The Science of Thought, 1887). Ven. V. V. Tšuiko. SPb. 1891, 61. Venäjistä suomentanut Tiina Kartano.
- 33 Georges-Louis Leclerc Buffon oli ranskalainen naturalisti, biologi, matemaatikko, luonnontieteilijä ja kirjailija.

